

Religie: hoeksteen of steen des aanstoots?

Joep de Hart & Paul Dekker*

Summary

The Netherlands is a religious tolerant country; the Dutch are not very inclined to pay attention to the belief of politicians, and increasingly they prefer politics and religion to be separated. The picture of the developments in the past decades is mixed: clearly increased doubts about unlimited freedom of religion, a small drop in support for religion as a guide to political action, and a virtually unchanged support for denominational education. These findings suggest a growing awareness of potential negative aspects of religion, a declining role of religion in peoples own lives, and a stable positive attitude towards pluralism.

The Netherlands is not a country that is only populated by descendants of Calvin and Voltaire. Among the population there are believers and unbelievers in all shapes and sizes. Between the non church members and church members there are in many points clear differences, but these also exist, outside the churches, between philosophical not interested unbelievers, the adherents of holistic spirituality and solo-religious people, and in church circles between nominal members and regular church goers.

Inleiding

Onder andere via discussies over kruisbeelden in de klas, het dragen van hoofddoekjes, de Mohammed cartoons en de visie van behoudende christenen op vrouwen en homoseksuelen is het onderwerp 'religie in de publieke ruimte' de afgelopen jaren in allerlei Europese landen weer op de politieke agenda verschenen. Voor religie als bron van conflicten en politieke springstof is 11 september 2001 een magische datum. Hij wordt vaak voorgesteld als een keerpunt in discussies over de multiculturele samenleving. Samuel Huntingtons *Clash of civilizations* vormde de as waaromheen veel van de nerveuze debatten en politieke redeneerkunst cirkelden. Wie in het defensief is, houdt de wereld graag overzichtelijk. Als we het decor verplaatsen naar het hedendaagse Nederland dan is er naast het verhaal dat zich aan de opper-

* Joep de Hart is cultuur- en godsdienstsocioloog en werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Protestantse Theologische Universiteit. Paul Dekker is politicoloog en werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en het departement Sociologie van de Universiteit van Tilburg.

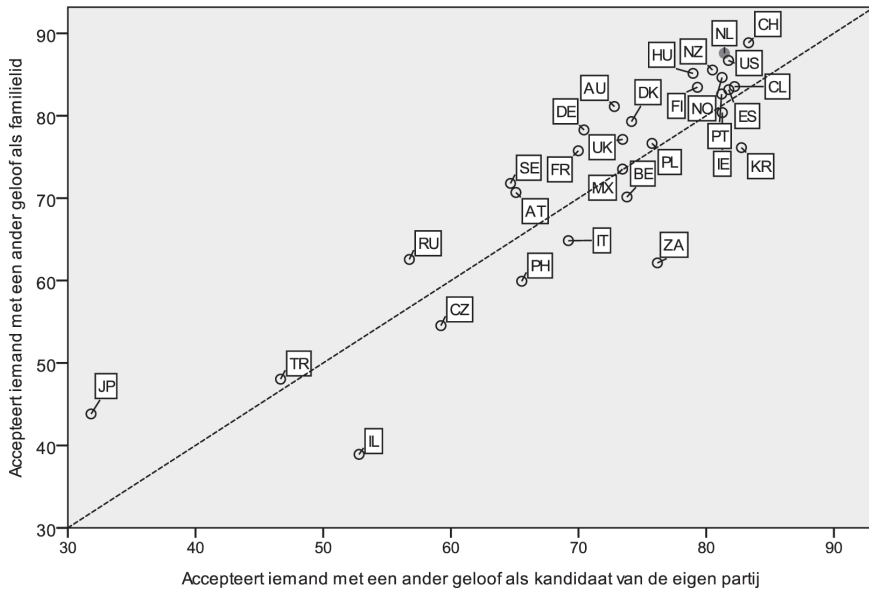
vlakke, in de politiek en in de media, afspeelt, nog een ander verhaal, dat, te midden van alle retoriek, nog wel eens onzichtbaar dreigt te blijven. Daarin gaat het om de houding van gewone Nederlanders, waarbij we ons hier – niet uit overtuiging maar vanwege de ons ter beschikking staande gegevens – bij de onderscheiding van levensbeschouwelijke groepen moeten beperken tot christelijke, ongelovige en alternatief-spirituele Nederlanders.

We zijn in dit artikel vooral geïnteresseerd in hoe verschillende levensbeschouwelijke segmenten van de bevolking denken over de rol van religie in de samenleving. In hoeverre zien ze geloof nog als deel van hun collectieve identiteit? Welke positieve en negatieve aspecten zien ze aan de kerken? Welke grenzen aan de godsdienstvrijheid en welke grenzen aan de godsdienstkritiek? En hoe staan ze tegenover de bemoeienis van de overheid met religies en tegenover confessioneel onderwijs, om maar eens een omstrede kwestie met een lange geschiedenis te noemen. Deze vragen gaan we beantwoorden met gegevens uit diverse bevolkingsenquêtes. Voor we ons op het hedendaagse Nederland richten, werpen we een blik naar buiten en een blik terug in de tijd. In het verlengde van de centrale vraag van dit themanummer van *R&S* in hoeverre religie onder druk staat, bekijken we hier vooral in hoeverre religieuze tolerantie in het hedendaagse Nederland meer of minder dan elders en meer of minder dan vroeger is. Daarbij verstaan we onder religieuze tolerantie overigens niet alleen de acceptatie van (andermans) geloof maar ook de acceptatie van ongelooft.

Nederland in de wereld

We plaatsen ons land in internationaal perspectief door vergelijking met twee maal 29 andere landen, eerst wereldwijd en dan in Europees verband. Figuur 1 laat de acceptatie zien van mensen met een ander geloof als huwelijkspartner van een familielid en als politieke kandidaat voor wie men de voorkeur heeft. De samenhang tussen beide indicaties voor religieuze tolerantie is vrij sterk. Boven de diagonaal zitten wat meer landen dan eronder: men accepteert een andersgelovige in de meeste landen dus eerder op een familiefeestje dan in het stemhokje op de kandidatenlijst van de eigen partij. Dat is het duidelijkst het geval in Japan (JP) en duidelijk niet het geval in Israël (IL) en Zuid-Afrika (ZA). Tegenover landen waar op minstens één van beide indicatoren minder dan twee derde positief scoort (naast Japan en Israël, ook Turkije (TR), Tsjechoë (CZ), Rusland (RU) en de Filipijnen (PH)) zit Nederland in een kluwen landen met meer dan 80% acceptatie voor beide.

Figuur 1. Religieuze tolerantie wereldwijd: acceptatie van iemand met een ander geloof in 30 landen^a

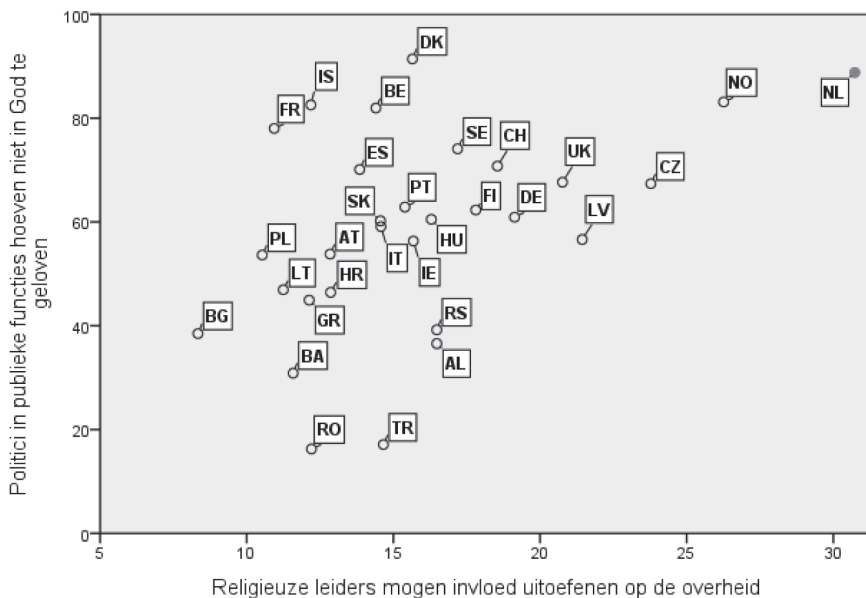

^a Horizontaal het % dat (absoluut of waarschijnlijk) accepteert dat iemand met een ander geloof of andere geloofsovertuiging kandidaat wordt van de politieke partij van de eigen voorkeur; verticaal het % dat zou accepteren dat zo'n iemand trouwt met een familielid.

Bron: ISSP (International Social Survey Programme) 2008

In figuur 2 staan dertig Europese landen. Nederlanders tonen zich met een score boven de 30% bijzonder tolerant als het erom gaat dat religieuze leiders politieke invloed uitoefenen (horizontaal). Zoals ook de inwoners van andere Noordwest-Europese landen accepteren ze in grote meerderheid dat politici ongelovig zijn (verticaal). Beide indicatoren getuigen op landsniveau van een religieus tolerant klimaat, maar natuurlijk niet op individueel niveau: een theocraat kan horizontaal aan een hoge score bijdragen vanuit de overtuiging dat religieuze leiders het landsbestuur over zouden moeten nemen, en een radicale atheïst kan verticaal het land omhoog duwen vanuit de overtuiging dat politici absoluut niet gelovig zouden moeten zijn.

Figuur 2. Religieuze tolerantie in Europa: acceptatie van religieuze leiders die politieke invloed uitoefenen en politici die niet gelovig zijn^a

^a Horizontaal het % dat het oneens is met de stelling 'Religieuze leiders zouden geen invloed mogen uitoefenen op overheidsbeslissingen'; verticaal het % dat het oneens is met de stelling 'Politici die niet in God geloven zijn niet geschikt voor een openbaar ambt'

Bron: EVS (European Values Study) 2008/9

Samenvattend mogen we constateren dat Nederland een religieus tolerant land is. Meer dan elders accepteert men mensen met een andere geloofs-overtuiging als familielid en als politieke vertegenwoordiger. Politici hoeven niet religieus te zijn en dat religieuze leiders de politiek proberen te beïnvloeden wordt niet breed geaccepteerd, maar toch minder massaal afgewezen dan elders.

Ontwikkelingen

Hoe hebben zich de religieuze tolerantie en meer in het algemeen opvattingen over de plaats van religie in de samenleving in Nederland ontwikkeld? Dat bekijken we met drie enquêtereeksen, allereerst die van het Europese waardenonderzoek EVS. Daarin wordt sinds de eerste ronde in 1981 gevraagd uit welke groepen men liever geen naaste burens zou willen hebben. Voor de

fijnproevers: dit is officieel een meting van gewenste ‘sociale afstand’ en niet van intolerantie (er zou immers ook sprake kunnen zijn van een soort NIM-BY-tolerantie: alles mag zolang ik er maar geen last van heb). Vanaf 1990 zijn moslims en Joden als religieuze groepen opgenomen, in 2008/9 volgden christenen. Wat de andere groepen betreft, zien we vanaf 1981 een toenemende afwijzing van zware drinkers en mensen met een strafregister en in 2008/9 ook een toename van de afwijzing van migranten en van ‘mensen van een ander ras’. Moslims en Joden zijn in 2008/9 ook aanzienlijk minder populair dan aan het einde van de vorige eeuw. Al met al lijkt het er in de nieuwe eeuw niet gezelliger op te worden. In dat beeld past de geenszins verwaarloosbare 9% die in de laatste meting liever geen christenen als burens zou hebben. Uit verdere analyse komen niet duidelijk bepaalde groepen naar voren waarin dit standpunt populair is. Er is weinig verschil tussen jong en oud, lager en hoger opgeleid of ook tussen kerkelijk of onkerkelijk.

Tabel 1. Afwijzing van diverse groepen als burens^a (in % van de bevolking van 18+), 1981-2008/9

	1981	1990	1999	2008/9
Zware drinkers	51	59	59	66
Mensen met een strafregister	17	29	32	50
Moslims	.	15	12	18
Immigranten/buitenlandse werknemers	17	10	5	14
Mensen van een ander ras	9	9	5	10
Christenen	.	.	.	9
Joden	.	4	2	8

^a Een selectie uit de groepen die worden gepresenteerd met de volgende vraag: ‘Op deze lijst staan diverse groepen van mensen. Wilt u daar alle groepen uit opnoemen die u liever niet als burens zou hebben?’

Bron: Nederlandse data EVS 1981-2008/9

In de vraagstelling naar religieuze tolerantie van het onderzoek ‘God in Nederland 1966’ tot en met ‘Culturele veranderingen 2004’ (daarna is de vraag niet meer gesteld) speelt nabijheid geen rol. Tabel 2 vermeldt de steun voor het ‘geheel vrijlaten’ van diverse levensbeschouwelijke groepen.

Tabel 2. Religieuze tolerantie (in % van de bevolking van 17-70 jaar), 1980-2004

	1980	1985	1991	1996/7	2000	2004
Vindt dat de volgende groepen ^a 'geheel vrijgelaten' moeten worden:						
Katholieken	84	85	83	83	76	74
Protestanten	84	85	83	82	76	74
Humanisten	71	75	72	69	65	64
Mohammedanen/islamieten	70	75	68	62	55	50
Jehova's Getuigen	57	57	58	51	46	52
Sekten	24	34	40	29	26	43

^a 'Er zijn diverse geloofsrichtingen in onze maatschappij. Voor elk van deze geloofsrichtingen zou ik graag van u willen weten in hoeverre u vindt dat zij vrijgelaten moeten worden in hun doen en laten.' Sekten = 'Diverse groepen, zoals Unified Family, Children of God, Scientology, Hare Krishna'.

Bron: CV (Culturele veranderingen in Nederland) 1980-2004

De steun is het grootst voor de twee grote christelijke stromingen, maar in de laatste metingen wel wat lager dan in de decennia ervoor. Humanisten beginnen in 1980 met iets minder steun en eindigen in 2004 ook wat lager, maar die verandering is veel kleiner dan bij de aanhangers van de Islam: die starten op het niveau van de humanisten en eindigen op het niveau van de Jehova's getuigen. Die laatsten werd altijd al minder onbeperkte vrijheid gegund, zij het wel meer dan de sekten. De aan hen gegunde vrijheid fluctueert, waarschijnlijk afhankelijk van de vraag of er in de tijd voor de enquête wat in de publieke opinie speelde rond sekten. Ten aanzien van de grote christelijke stromingen is waarschijnlijk niet zozeer sprake van een geringere acceptatie als wel van een gevolg van discussies over de opkomst van de Islam in Nederland: er zijn grenzen aan de godsdienstvrijheid, maar die gelden dan ook voor alle godsdiensten.

Tabel 3 laat tussen 1966 en 2008 ook een toegenomen populariteit zien van de opvatting dat politiek en godsdienst los van elkaar moeten staan. Het is gissen wat de respondenten met hun instemming precies bedoelen – slechts bijval voor het principe van de scheiding van kerk en staat, bezwaren tegen politieke organisaties op confessionele grondslag of afwijzing van religieuze inspiratie in de politiek? – maar de cijfers duiden wel op een kritischer wordende houding tegenover religie in de politiek.

Tabel 3. Religieuze tolerantie (in % van de bevolking van 17-70 jaar), 1966-2008

	1966	1970	1975	1980	1985	1991	1996/7	2008
Politiek en godsdienst ^a								
– moeten los van elkaar staan	56	67	53	65	68	70	71	78
– hangt ervan af / geen mening	9	11	19	15	14	15	15	8
– moeten niet los van elkaar staan	35	22	28	20	17	16	14	14

^a 'Sommige mensen zijn van mening dat politiek en godsdienst los van elkaar moeten staan, anderen vinden van niet. Hoe denkt u hierover?'

Bron: God in Nederland 1966, Progressiviteit en conservatisme 1970 en CV (Culturele veranderingen in Nederland) 1975-2008

In de Nationale Kiezersonderzoeken wordt op een andere manier naar de rol van religie in de politiek gevraagd, namelijk of men 'het' geloof zelf een goede wegwijzer vindt. Met uitzondering van 2010, als slechts een kwart die mening is toegedaan, toont deze opvatting in de decennia wel schommelingen (33-40%) maar geen dalende trend. Dat is gegeven de ontkerkelijking in deze periode toch opmerkelijk.

Tabel 4. Opvattingen over religie in de politiek en het onderwijs (in % van kiesgerechtigden), 1971-2010

	1971	1972	1977	1981	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010
'Het geloof is voor de politiek een goede wegwijzer'											
– (helemaal) eens	35	36	34	40	36	37	33	38	36	33	25
– geen voorkeur	13	10	13	6	6	3	4	4	4	4	3
– (helemaal) oneens	52	54	53	53	58	60	63	58	59	63	72
Voorkeur voor scholen: ^a											
– geheel los van godsdienst	37	39	39	38	42	42	44	30	34	36	37
– geen voorkeur	6	3	5	3	4	4	4	2	2	3	2
– ook confessioneel	57	58	56	59	54	54	50	68	63	61	61

^a Achterhaald met verschillende vragen: zie tekst.

Bron: NKO (Nationale kiezersonderzoeken) 1971-2010

Opmerkelijk om dezelfde reden is ook de ontwikkeling – of veeleer het gebrek daaraan – in steun voor confessioneel onderwijs volgens hetzelfde onderzoek. In de Nationale kiezersonderzoeken werd in de jaren zeventig de vraag gesteld: 'Vindt u dat er afzonderlijke Rooms-Katholieke en Protestants-Christelijke politieke partijen moeten zijn of moeten zij volgens u in algemeen christelijk

verband worden opgenomen of vindt u dat politieke partijen los van de godsdienst moeten staan? En de vakbonden? En de scholen?’ Van de opsomming bleven in de loop der jaren alleen de scholen over en de vraagstelling veranderde ook een paar keer, van een ‘eentrapsvraag’ met de drie bovengenoemde voorkeuren als antwoordmogelijkheden naar vanaf 1998 de tweetrapsvraag ‘Vindt u dat scholen geheel los moeten staan van godsdienst, of bent u van mening dat er ook scholen moeten zijn die gebaseerd zijn op godsdienst?’ Werd het laatste antwoord gekozen, dan volgde weer de vraag of het apart rooms-katholiek en protestants-christelijk moest zijn of dat die zouden moeten zijn opgenomen in een algemeen christelijk verband. In 2010 werd daar nog de vraag aan toegevoegd ‘En vindt u dat er ook scholen op Islamitische grondslag moeten kunnen zijn?’ Laten we die laatste vraag buiten beschouwing en voegen we voor scholen RK en PC en algemeen christelijk samen, dan levert dat de in tabel 3 vermelde cijfers op. Het zijn over een periode van veertig jaar betrekkelijk stabiele cijfers, zeker als bedacht wordt dat de verandering van 1994 naar 1998 ook veroorzaakt kan zijn door de bovengenoemde verandering in de vraagstelling. Het kan ook een reactie zijn geweest op de Paarse aversie tegen het confessionele onderwijs of een gevolg van een plotseiling breder besef dat openbare en bijzondere scholen vaak nauwelijks nog te onderscheiden zijn.

Interessanter dan de verschuivingen in de cijfers, is de inhoud van de vraagwijzigingen sinds 1971. Daar zit de echte culturele verandering. Van een onbekommerd uitgaan van een christelijk perspectief (moeten Katholieken en Protestanten samen of niet?) naar het expliciet opwerpen van de vraag of wat voor christenen geldt ook voor moslims opgaat.

Het religieuze opinielandschap verder in kaart gebracht

Tot zover de ontwikkelingen. We richten ons nu verder op de verhouding tussen seculiere en religieuze bevolkingsgroepen. In welke opzichten verschillen hun opvattingen van elkaar, hoe kijken zij tegen elkaar aan? We gaan dit na voor een aantal onderwerpen die de relatie op scherp lijken te zetten: religie als onderdeel van onze collectieve identiteit, de rol van de overheid *in religiosis* en het godsdienstonderwijs op scholen, de steun voor confessioneel onderwijs, religie als factor in het openbare leven en het toegekende maatschappelijk belang van religie en de kerken, de relatie tussen politiek en religie, de tolerantie voor de uitspraken van geestelijke leiders en de spanning

tussen vrijheid van meningsuiting en het kwetsen van religieuze gevoelens, het ervaren van religie als splijtzwam of juist als bron van verzoening.

Zoals aangegeven willen we ons niet beperken tot een vergelijking tussen extreme posities, maar proberen enig recht te doen aan de verscheidenheid in levensbeschouwelijk Nederland. In drie tabellen bieden we een overzicht van zowel de polaire groepen als een indeling van zes levensbeschouwelijke typen.

Bij de polaire typen gaat het om atheïstische buitenkerkelijken die zichzelf als een beslist ongelovig mens beschouwen en om gelovigen in een persoonlijke God, die zich als een beslist gelovig mens zien en regelmatig ter kerke gaan. Deze twee extremen maken ongeveer 10% van de bevolking uit.

Bij de indeling van de hele bevolking in zes typen zijn ten eerste de *levensbeschouwelijk niet geïnteresseerden (lng)* met ruim 30% de omvangrijkste categorie onder de buitenkerkelijken. Mannen en jongeren zijn oververtegenwoordigd. Dit type heeft de grootste religieuze distantie: men heeft geen banden met het kerkelijk leven, beschouwt zich niet als gelovig, verwerpt centrale dogma's in de christelijke geloofstraditie en oriënteert zich ook niet op alternatief levensbeschouwelijk gedachtegoed. Het tweede type zijn de *nieuwe spirituelen (ns)*, waarvan ongeveer 10% van de bevolking deel uitmaakt (met een oververtegenwoordiging van vrouwen, mensen van middelbare leeftijd en stedelingen). Zij hebben wel belangstelling voor spirituele en algemeen religieuze onderwerpen, lezen ook met enige regelmaat tijdschriften die daarop gericht zijn, maar hebben geen relatie met het kerkelijk leven. De *soloreligieuzen (sr)* vormen met ongeveer 20% van de bevolking de derde geleding onder de buitenkerkelijken. Zij nemen geen deel aan het kerkelijk leven en zijn ook niet gericht op alternatieve spiritualiteit, maar praktiseren religie vaak wel op individuele wijze (via gebed bijvoorbeeld) en staan ook minder afwijzend tegenover onderdelen van de geloofstraditie dan de eerste groep. In de ongeveer 40% van de bevolking dat wel is aangesloten bij een kerkgenootschap of godsdienstige gemeenschap, onderscheiden we ook drie typen en wel naar intensiteit van kerkelijke deelname en mate van christelijke orthodoxie, twee dingen die in ons land sterk samenhangen. Dan zijn er ten eerste de *nominaal kerkelijke vrijzinnigen (nkv, zo'n 12%)* bestaande uit mensen die wel zijn aangesloten bij de Rooms-Katholieke Kerk of de Protestantse Kerk in Nederland, maar niet of niet regelmatig ter kerke gaan. Ten tweede zijn er de *kerkse vrijzinnigen (kv, 19%)*: de regelmatige kerkgangers van deze twee kerkgenootschappen, die zich ook van het voorafgaande type onderscheiden door een duidelijk intensere praktisering van allerlei aspecten van het geloof en een sterkere binding met de christelijke traditie. De laatste groep zijn de *orthodoxe gelovigen (og, 7% met een oververtegenwoordiging van plattelanders)*: de

leden van de kleine protestantse kerkgenootschappen, voor wie het geloof een grote betekenis in het leven heeft en die vrijwel allen de centrale onderdelen van de christelijke geloofsleer onderschrijven.

Tussen de radicale ongelovigen en de zware gelovigen zijn in tabel 5 e.v. de verschillen het grootst wat betreft het belang dat aan religie wordt toegekend als onderdeel van de collectieve identiteit (als Nederlander, als Europeaan) en bij de vraag of men vindt dat religie beperkt moet blijven tot het privéleven (dan wel dat zij een publieke rol mag spelen). Dat is ook het geval bij de mate waarin men de kerken als een betrouwbare bron van informatie beschouwt, en de maatschappelijke functies die men bereid is aan religie of de kerken toe te kennen: tegen verloedering, moreel verval, egoïsme, zinloosheidsgevoelens, het aan hun lot overlaten van zwakkeren.

Tabel 5. Diverse opvattingen over religie in de samenleving (in %)

	extremen ^a			levensbeschouwelijke typen ^b					
	<i>allen</i>	<i>atheïst</i>	<i>kerks</i>	<i>1 lng</i>	<i>2 ns</i>	<i>3 sr</i>	<i>4 nk v</i>	<i>5 kv</i>	<i>6 og</i>
Vindt religie heel/enigszins belangrijk voor onze identiteit als Nederlander	47	15	80	25	34	43	60	73	78
Idem voor onze identiteit als Europeaan	46	15	76	28	22	41	55	75	74
Eens met 'de overheid mag parochies, moskeeën of kerkelijke gemeentes niet financieel ondersteunen'	41	60	31	49	44	41	39	32	37
Vindt het een goede zaak dat in Nederland niet alleen openbare scholen, maar ook bv. katholieke, protestantse en islamitische scholen door de overheid worden gefinancierd	57	41	78	47	46	51	62	79	65
Vindt dat religie niet beperkt hoeft te blijven tot het privéleven maar ook een rol mag spelen in het openbare leven	47	23	85	31	36	37	55	69	86
Vindt dat er in Nederland te weinig respect bestaat voor religieuze opvattingen en waarden	44	21	59	29	38	54	38	60	69
Vindt dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat je mensen in hun religieuze gevoelens kwetst	50	43	68	43	40	50	56	61	58
Vindt de kerken (zeer) betrouwbaar als bron van informatie als het gaat om belangrijke maatschappelijke of politieke kwesties	41	16	88	19	25	30	51	78	79
Vindt het een goede zaak als de kerken zouden verdwijnen	6	24	3	11	11	5	3	1	5

^a Twee extremen: atheïstische buitenkerkelijken die zichzelf als een beslist ongelovig mens beschouwen en gelovigen in een persoonlijke God, die zich als een beslist gelovig mens zien, en regelmatig ter kerke gaan.

^b Zes typen: lng = de levensbeschouwelijk niet geïnteresseerden; ns = nieuwe spirituelen; sr = soloreligieuzen; nk v = nominaal kerkelijke vrijzinnigen; kv = kerkse vrijzinnigen; en og = orthodoxe gelovigen (zie toelichting in de tekst).

Bron: God in Nederland 2006/7

Bij de zes levensbeschouwelijke typen komen de orthodox kerkse christenen en de levensbeschouwelijk niet geïnteresseerden consequent naar voren als twee echte antipoden. De eersten krijgen regelmatig gezelschap van vrijzinnige kerkgangers, de laatsten zo nu en dan van nieuwe spirituelen. Dat geldt om te beginnen voor het ervaren van religie als een onderdeel van de nationale of Europese identiteit. Kerkse (en dan vooral orthodox kerkse) Nederlanders staan ook veel positiever tegenover een rol voor religie in het openbare leven; vooral zij menen dat er in ons land te weinig respect bestaat voor godsdienstige opvattingen, een onderwerp waaraan minder zwaar getild wordt door niet levensbeschouwelijk geïnteresseerden. Waar het gaat om overheidssteun voor godsdienstige gemeenschappen en het confessionele onderwijs zijn het niet de orthodoxe, maar de vrijzinnige christenen die deze standpunten het meest bijvallen. Regelmatige kerkgangers (vrijzinnig en orthodox) zien maatschappelijke functies voor religie en voor de kerken weggelegd en veel minder zien zij in godsdienst en kerk een bron van verdeeldheid, conflicten en haat (tabel 6) – althans zolang het niet om de islam gaat. Qua visie op de islam lopen de zes groepen namelijk nauwelijks uiteen.

Tabel 6. Religie als bron van verdeeldheid of eenheid (in %)^a

	extremen			levensbeschouwelijke typen					
	<i>allen</i>	<i>atheïst</i>	<i>kerks</i>	<i>1 lng</i>	<i>2 ns</i>	<i>3 sr</i>	<i>4 nk v</i>	<i>5 kv</i>	<i>6 og</i>
Christelijke godsdiensten in Nederland zijn:									
– een bron van verdeeldheid en haat	20	43	9	27	19	28	15	8	12
– een bron van eenheid en verzoening	35	16	56	24	25	28	40	56	54
De islam in Nederland is:									
– een bron van verdeeldheid en haat	46	60	40	52	42	47	45	42	44
– een bron van eenheid en verzoening	12	8	20	9	9	11	12	17	16
Religie in het algemeen is:									
– een bron van verdeeldheid en haat	32	59	16	43	36	32	29	18	19
– een bron van eenheid en verzoening	22	4	44	10	15	16	26	41	41

^a Zie toelichting van de groepen onder tabel 5.

Bron: God in Nederland 2006/7

Bij de toekenning van maatschappelijke functies aan religie vormen de levensbeschouwelijk niet geïnteresseerden en de kerkse christenen (en dan vooral het orthodoxe deel daarvan) eveneens de twee uiterste polen. Daarnaast valt op dat de identificatie met landgenoten (hier niet gerapporteerd) bij levensbeschouwelijk niet geïnteresseerden en nieuwe spirituelen het geringst en

onder kerkse vrijzinnigen het grootst is. De twee duidelijkste verschillen qua waardeoriëntatie (idem) zijn de naar verhouding geringe populariteit van 'leven voor je gezin' onder de nieuwe spirituelen en de aanzienlijk sterkere terughoudendheid in orthodox christelijke kring ten aanzien van hedonistische waarden (de Weberiaanse *innerweltliche Askese* is blijkbaar nog niet uitgedoofd).

Tabel 7. Instemming met zorgen over secularisatie (in %)^a

	extremen			levensbeschouwelijke typen					
	allen	atheïst	kerks	1 lng	2 ns	3 sr	4 nk	5 kv	6 og
Het geloof in God zorgt dat de samenleving niet verloedert	39	7	87	13	19	33	54	68	82
Als niemand meer in God gelooft, wordt de moraal bedreigd	41	6	90	13	20	34	56	73	83
Als de kerken verdwijnen, heeft het egoïsme vrij spel	30	7	65	10	14	22	39	56	61
Zonder kerken zouden ...									
... er minder mensen zijn die zich vrijwillig inzetten voor anderen	47	22	67	34	42	43	52	64	65
... veel mensen niet meer weten wat het leven voor zin heeft	49	24	80	33	48	46	49	70	74
... zwakke groepen in onze samenleving meer aan hun lot worden overgelaten	57	27	88	39	59	56	56	78	80

^a Zie toelichting van de groepen onder tabel 5.

Bron: God in Nederland 2006/7

Slotbeschouwing

Nederland komt uit de hier gepresenteerde cijfers in religieus opzicht naar voren als een tolerant land. Vergeleken met veel andere landen is de acceptatie van andere geloofsopvattingen er relatief groot en is men niet erg geneigd politici godsdienstig de maat te nemen; in toenemende mate ziet men politiek en godsdienst het liefst gescheiden. Het beeld van de ontwikkelingen is gemengd: een duidelijk toegenomen twijfel over onbepaalde godsdienstvrijheid, een beperkt afnemende steun voor godsdienst als richtlijn voor politiek handelen, en een vrijwel onveranderde steun voor confessioneel onderwijs. Tegenstrijdig zijn die ontwikkelingen niet per se. Ze wijzen respectievelijk op een bewustwording van de negatieve kanten van godsdienst (van het bemoeilijken van integratie tot en met terrorisme), een geringere rol van godsdienst in het eigen leven, en een positieve houding tegenover pluriformiteit (waarbij het confessionele van het confessionele onderwijs waarschijnlijk eerder een

marker is voor betrokkenheid, kleinschaligheid en dergelijke kwaliteiten dan voor een geloofsovertuiging).

Na een halve eeuw van ontzuiling en ontkerkelijking vormt godsdienst nog maar voor een – slinkende – minderheid van de Nederlanders de hoeksteen van hun levensvisie en leefstijl. Wel fungeert religie bij tijd en wijle als een steen des aanstoots. Nederland kent een lange traditie van monotheïstisch veelkerkendom, het is sinds oudsher een land van religieuze minderheden. Tot de nationale traditie behoort dat de spanningen die religie oproept wat zwaar worden aangezet door de verschillende partijen in publieke debatten, maar in de dagelijkse praktijk van gewone Nederlanders lijkt dit toch doorgaans minder het geval te zijn. Streng gelovig en verlicht ongelovig Nederland kennen beide hun professionele debaters en intellectuele establishment, met een verscherpte waarneming van religie als conflictstof. Wat door de ene partij als de sirenenzang van een wereld die van God los is geraakt, wordt ervaren, wordt door de andere gepresenteerd als de bestrijding van een achterhaald wereldbeeld, verbonden met archaische zeden. We hebben laten zien dat de verschillen over een brede linie groot zijn tussen het zeer gelovig kerkse en het uitgesproken ongelovige deel van de bevolking.

Maar Nederland is geen land dat alleen maar bevolkt wordt door nazaten van Calvijn en Voltaire, gelovigen heb je in ons land in vele maten en soorten. Tussen de bastions van de Refogordel en van het geharde ongelooft ligt een uitgestrekt en rijk geleed niemandsland, waar zich de meerderheid van de bevolking ophoudt. Daar treffen we naast levensbeschouwelijk niet geïnteresseerden ook mensen aan met een spirituele of godsdienstige belangstelling maar wel veel kerkelijke distantie, naast vrijzinnige gelovigen die op een tamelijk ontspannen wijze omgaan met de traditie van hun kerk. Met betrekking tot de onderwerpen die hier centraal staan, lijken deze groepen een gemêleerd publiek te vormen, dat doorgaans niet geneigd is in grote getale extreme posities in te nemen. Zoals gebleken is er reden om niet te snel mee te gaan in het zwart-wit onderscheid tussen gelovig-ongelovig, kerkelijk-buitenkerkelijk, maar dit soort wel erg globale dichotomieën te nuanceren. Tussen buitenkerkelijken en kerkelijken bestaan op allerlei punten duidelijke verschillen, maar die bestaan er binnen buitenkerkelijke kringen ook tussen levensbeschouwelijk niet geïnteresseerden, nieuwe spirituelen en soloreligieuzen, en in kerkelijke milieus is dat niet minder het geval wat betreft nominale en kerkse leden.

Noten

- 1 Landcodes in figuur 1: AT = Oostenrijk, AU = Australië, BE = België, CH = Zwitserland, CL = Chili, CZ = Tsjechië, DE = Duitsland, DK = Denemarken, ES = Spanje, FI = Finland, FR = Frankrijk, HU = Hongarije, IE = Ierland, IL = Israël, IT = Italië, JP = Japan, KR = Zuid-Korea, MX = Mexico, NL = Nederland, NO = Noorwegen, NZ = Nieuw-Zeeland, PH = Filippijnen, PL = Polen, PT = Portugal, RU = Rusland, SE = Zweden, TR = Turkije, UK = Verenigd Koninkrijk, US = Verenigde Staten van Amerika, en ZA = Zuid-Afrika.
- 2 Landcodes in figuur 2: AL = Albanië, AT = Oostenrijk, BA = Bosnië-Herzegovina, BE = België, BG = Bulgarije, CH = Zwitserland, CZ = Tsjechië, DE = Duitsland, DK = Denemarken, ES = Spanje, FI = Finland, FR = Frankrijk, GR = Griekenland, HR = Kroatië, HU = Hongarije, IE = Ierland, IS = IJsland, IT = Italië, LT = Litouwen, LV = Letland, NL = Nederland, NO = Noorwegen, PL = Polen, PT = Portugal, RO = Roemenië, RS = Servië, SE = Zweden, SK = Slowakije, TR = Turkije, en UK = Verenigd Koninkrijk.